

Галина Бачинська (Тернопіль)

**ПРИЗВИЩА УКРАЇНЦІВ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З ПОЛЬЩІ НА
ТЕРНОПІЛЬЩИНУ, УТВОРЕНІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИМ
СПОСОБОМ**

У статті проаналізовано прізвища українців – переселенців з Польщі, утворені лексико-семантичним способом. Найширше представлені утворення від християнських та слов'янських відапелятивних імен.

Ключові слова: *антропонімія, онім, іменні основи, апелятивна лексика.*

Всі наші прізвища граматично оформляються як іменники або прикметники, однак способи їх деривації у сучасній українській мові значно вужчі від способів словотворення загальних іменників та прикметників. Так, загальні назви в нашій мові творяться як семантичним, так і усіма різновидами морфологічного способу. А прізвища, як показує їх аналіз, активно утворюються тільки семантичним та суфіксальним різновидом морфологічного способу.

Прізвища переселенців з точки зору словотвірної структури можна поділити на дві групи:

1) примарні (первинні) прізвища, утворені лексико-семантичним способом;

2) секундарні (вторинні) прізвища, утворені морфологічним способом.

Семантичний спосіб творення прізвищ полягає тільки у зміні функції базової назви - особове ім'я, прізвисько або апелятивне означення особи, не зазнаючи жодних формально-структурних змін, ставало спадковим додатковим іменуванням особи.

Морфологічний спосіб творення прізвищ полягає в одночасній зміні форми (структури) і функції лексичної бази.

Прізвища українців-переселенців з Польщі на Тернопільщину, що утворилися лексико-семантичним способом, становлять 75%.

Серед слов'янських народів первинні прізвища переважають у чехів і словаків, надзвичайно поширені у поляків [Никонов 1983: 268]. Найбагатшими серед східних слов'ян на первинні прізвища є українці. За даними Ю.Редька, семантичним способом утворилось приблизно 40% українських прізвищ [Редько: 101]. Однак цю цифру не слід вважати надійною, оскільки у монографії Ю.Редька до первинних не зараховано багато прізвищ, які співзвучні з іменами і апелятивами, у складі яких є агентивні і атрибутивні суфікси, що надають словам нового значення або певного емоційного забарвлення.

На території Закарпаття первинних прізвищ нараховується близько 35% [Чучка: 524], на Гуцульщині - 36% [Близнюк Авт.: 15], у лемків - 45% [Панцьо: 57], на Бойківщині - 55% [Бучко: 156], на Опіллі - 75% [Панчук: 12]. Значно менш чисельно первинні прізвища представлені в білоруській антропонімії, де вони становлять 25% від загальної кількості всіх прізвищ [Бірыла: 14]. Цей показник міг би бути вищим, якби до первинних були віднесені усі відойконімні прізвища на -ський, -цький. Рідкісними і нетиповими первинні прізвища є в російській антропонімії [Унбегаун: 30]. Деякі антропонімісти називають їх "нестандартними", оскільки "основна маса російських прізвищ має типові кінцеві морфеми" [Суперанская,

Сулова: 59]. На думку В.Никонова, безсуфіксні прізвища в Росії найбільше поширені в регіонах масового поселення української людності [Никонов 1966: 325].

За семантикою твірних основ досліджувані прізвища семантичного способу деривації поділяються на такі групи:

1. Прізвища, тотожні з церковно-християнськими повними, суфіксальними, усіченими та усічено-суфіксальними іменами: *Августин, Антон, Герасим, Гнат, Гордій, Давид, Денис, Євген, Карпо, Клим, Кузьма, Максим, Мартин, Матвій, Микита, Олег, Омелян, Остап, Пилип; Адамко, Абрамець, Гнатусько, Данилець, Іванець, Іваничко, Іваник, Євгенко, Климко Федоринець; Бень, Ван, Гарас, Дань, Дих, Зень, Кита, Кузь, Кур (< Курило), Лех, Мих; Бава, Грега, Гриньо, Даньо, Зеньо, Кузьо, Федьо, Юзьо.*

2. Прізвища, тотожні з давньослов'янськими іменами-композиціями та відкомполітними усіченими і усічено-суфіксальними іменами: *Казимир, Судомир, Балік* (пор. Балтазар [Мор., 7]), *Бучко* (пор. Будислав [Мор., 28]), *Лютак* (пор. Лютомир [Mal., 97]), *Малік* (пор. Маломир [Ил., 317]), *Радош* (Радислав [Мор., 97]), *Святко* (пор. Святослав [Mal., 114]), *Сулік* (пор. Sulislaw [Mal., 116]).

3. Прізвища, тотожні з давньослов'янськими відапеліативними іменами та прізви́ськами, в ролі яких виступають:

а) **назви тварин, птахів, комах та інших істот:** *Баран, Бик, Бобер, Вовк, Ворона, Крет, Лев, Лебідь, Лис, Лось, Медвідь, Муравель, Муха, Соболь, Сова, Снігур, Тур, Тхір, Шпак, Щур;*

б) **назви рослин, їх частин та плодів:** *Бур'як, Береза, Вільха, Горох, Гречка, Дуб, Калина, Картофель, Кочан, Липко, Лоза, Лобода, Медунка, Пастернак, Петрушка, Смерека, Слива, Хміль, Хрін, Шафран;*

в) **назви предметів побуту та інших речей:** *Барило, Варниха, Вудка, Голка, Глек, Коритко, Коцюба, Кружка, Макітра, Мисник, Мішок, Мотовило, Мотика, Нитка, Обід, Палиця, Ситко, Стопка, Соха, Сокира, Торба, Черпак;*

г) **назви страв та продуктів харчування:** *Булка, Бриндза, Бігос, Вареница, Вергун, Вівсяник, Гречаник, Голоюх* (< "голоюха" рідка каша [ЕСУМ I, 555]), *Кисіль, Калач, Ковбаса, Капустяк, Крупа, Макух* (<"макух" вижимки із зерен коноплі, після добування олії [Гр. II, 400]), *Малай* ("малай" хліб із кукурудзи, гороху [Гр. II, 400]), *Пампук, Періжок, Сало, Сметана, Сухар, Суп, Чир* (чир "вид кукурудзяної каші" [Гр. II, 463]);

д) **назви частин тіла людини і тварин:** *Вус, Гемба, Голова, Жила, Зуб, Кишка, Личко, Лизень, Нога, Печінка, Пузьо, Стопа, Череп;*

е) **назви явищ природи:** *Град, Ливень, Мороз, Слота, Сонечко, Хмара, Шаруга, Шквиря* (шквиря "сніг з дощем" [Гр. II, 500]);

є) **назви, що характеризують особу за зовнішніми ознаками:** *Білий, Величко, Головатий, Горбань, Гладкий, Грубий, Довгань, Зубаль, Кривий, Ногаль, Носаль, Окань, Худий, Чолач;*

ж) **назви абстрактних понять:** *Біда, Височінь, Журба, Кривда, Смут.*

4. Прізвища, тотожні з апелювативними характеристиками особи:

а) **назви, що вказують на професію, заняття:** *Боднар, Бляхар, Вівчарик, Воляр, Винар, Гусар, Гончар, Грабар, Дудар, Кравець, Кушнір, Коваль, Конюх, Косар, Корчмар, Кобасяр, Кухар, Кочегар, Лікар, Машталір* (машталір "конюх, кучер" [Гр. I, 414]), *Мазник, Мельник, Ситник, Стельмах, Слюсар, Співак, Тесля, Трач, Токар;*

б) **назви, що вказують на етнічну приналежність:** *Венгер, Волох, Литвин, Лях, Мадяра, Мазур, Молдовець, Москаль, Німець, Подоляк, Поляк, Прус, Руснак, Сербин, Угрин, Хорват;*

в) **назви, що вказують на походження та місце проживання:** *Гірняк, Доляк, Загородний, Запоточний, Крайник, Набережний, Нагірний, Підбережний, Підгірний; Бачинський, Баліграцький, Вірлінський, Войнаровський.*

Прізвища на *-ськ-ий, -цьк-ий* в ономастичній літературі відомі передусім як відтопонімні, більшість з них не безпосередньо утворювалася від топонімів, а проміжною ланкою для них були катойконіми або відойконімні

прикметники. Ці відойконімні прикметники, що первісно називали осіб, які походили з певних поселень або якимсь чином були з ними пов'язані, потім закріпилися за особами як офіційні найменування. Тому деривацію прізвищ вважаємо семантичною.

В дослідженнях з української антропонімії майже не знаходимо прізвищ, тотожних з жіночими іменами або андронімами. Г.Бучко вважає, що іменування матері не може переходити на дитину без спеціального оформлення [4, 61].

У наших матеріалах є кілька прізвищ, які можна вважати семантичними утвореннями від жіночих іменувань: *Віра, Катерина, Параска; Василина, Михайлина, Павлина*. Проте не можна не враховувати зауваження дослідників історичної антропонімії, що такі назви могли бути прізвиськами чоловіків [Malec: 358]. На жаль, встановити зараз першоносія такого прізвища і мотиви його виникнення немає можливості.

У групу прізвищ, утворених семантичним способом, включаємо ще складні назви: *Білозір, Білоус, Варивода, Водоніс, Кутибіда, Новосад, Сироїд, Сорокоум, Твердохліб, Паливода*.

Композитні назви – це структурно-семантичні утворення, які властиві всім слов'янським мовам [Трофимович: 52]. Композитний антропонімікон значною мірою є виявом національного менталітету, з огляду на широке функціонування в українській мові метафоричних прізвищ - характеристик з глузливо-гумористичним забарвленням, а згодом закріплення їх як родових прізвищ - це одна із характерних ознак народного світосприйняття і відповідного його словесного вираження [Фаріон: 201]. Антропонімічні композити були відомі на слов'янській території вже в далекому минулому. Такі мовні явища знаходимо у фольклорних творах: Котигорошко, Вернидуб, Крутивус [УНКЛІА]; в староукраїнських грамотах XIV-XV ст.: Иванко Мукаевич, Александро Самотечич [Розов]. Детальний аналіз різних типів складних особових назв цього періоду здійснила Л.Гумецька [Гумецька: 18-23].

На думку М.Худаша, утворення такого типу поширені в українській антропонімії як у XVII ст., так і в наш час [Худаш]. Ю.Редько зауважує, що для української антропонімії характерне збереження досить значної кількості композитів у ролі прізвищ [Редько: 175]. На відміну від польської мови, де ці особові назви не закріпились у ролі офіційних іменувань через те, що були незручні для вживання, а до того ж і самі носії намагались позбутися їх, як прізвищ переважно глузливих, а то й непристойних [Bystroń: 98]. Встановлено, що в сучасних літературних слов'янських мовах зросла продуктивність складних слів, найширше вони використовуються в східнослов'янських і болгарській мовах [Коломієць: 8].

У сучасній антропонімії немає єдиної думки щодо способу творення прізвищ-композит. Ю.Редько розглядає їх серед прізвищ, утворених синтаксико-морфологічним способом [Редько: 174]. М.Бірило виділяє їх в окрему групу складних прізвищ [Бірыла: 46-47]. П.Чучка, Г.Бучко, Б.Близнюк зараховують такі деривати до лексико-семантичного способу, оскільки більшість із прізвищ-композитів мають співзвучні відповідники серед апелятивів [Чучка: 409; Бучко: 152; Близнюк: 114]. Сучасні прізвища-композити - це колишні прізвиська або антропонімні апелятиви, тому ми теж схильні вважати їх утвореннями лексико-семантичного способу.

До прізвищ, утворених семантичним способом, зараховуємо й назви іншомовного походження: *Гемба, Гоцко, Дергай, Збожний, Круль, Кукуляк, Заремба*.

Утвореннями лексико-семантичного способу вважаємо прізвища, співвідносні з якісними і відносними прикметниками: *Білий, Квасний, Малий, Мудрий, Сірий, Сухий, Теплий, Хитрий, Чорний; Городний, Дубровний, Загородний, Задорожний, Присяжний, Срібний, Церковний, Шкільний*.

Таким чином, семантичним способом утворювалися прізвища від усіх структурних варіантів чоловічих імен, від прізвиськ та апелятивних означень особи.

Порівняння первинних прізвищ з їх загальною кількістю показує, що семантичний спосіб переважав при творенні прізвищ від християнських імен та від апелятивних означень особи, зокрема від відойконімних прикметників. Саме завдяки цим групам прізвищ забезпечується такий високий процент (75%) прізвищ семантичного способу творення в антропонімії переселенців із Закерзоння.

Функціонально всі проаналізовані прізвища переселенців є іменниками, хоча за морфологічними ознаками вони діляться на два розряди - прізвища субстантивного типу і прізвища ад'єктивного типу. Граматичною ознакою прізвищ субстантивного типу є відсутність у них родової кореляції. Вони не утворюють спеціальних форм для осіб чоловічої і жіночої статі. Родова приналежність таких прізвищ визначається сполучуваністю з власним іменем чи ад'єктивним означенням. Однак більшість прізвищ денотатів чоловічої і денотатів жіночої статі зберігають різницю у відмінюванні. Так, всі чоловічі прізвища відмінюються як іменники I та II відміни, з жіночих прізвищ відмінюються тільки ті, які закінчуються на *-а*. На відміну від прізвищ субстантивного типу, ад'єктивні прізвища вживаються в чоловічому і жіночому родах відповідно до статі денотата (*Милий - Мила, Нагірний - Нагірна, Петльований - Петльована* відмінюються як повні прикметники).

ЛІТЕРАТУРА

Бірыла: Бірыла М.В. Беларускія антрапанімічныя назвы у іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў (рускай, украінскай, польскай). – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963. – 57 с.

Близнюк: Близнюк Б.Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку. Рукопис дисертації... кандидата філологічних наук. – Львів, 1997. – С.144.

Близнюк Авт.: Близнюк Б.Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку. – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1997. – 23 с.

Бучко: Бучко Г.Е. Фамилии Бойковщины в период их становления и в наши дни. Рукопись диссертации... кандидата филологических наук. – Ужгород, 1986. – 207 с.

Гр.: Словарь української мови. За редакцією Б.Грінченка. – К., 1907-1999. – Т. 1-4.

Гумецька: Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови ХІУ–ХУ ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови. – К., 1982-1989. – Т. 1-3.

Ил.: Илчев Стефан. Речник на личните и фамили имена у българите. – София, 1969. – 626 с.

Ковалик: Ковалик І.І. Про деякі питання слов'янського словотвору // Філологічний збірник. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С.5–26.

Коломієць: Коломієць В.Т. Словотвір неологізмів у слов'янських мовах. – Мовознавство. – 1973. – № 2. – С.8.

Мор.: Морошкин М.Я. Славянский именовослов или собрание словянских личных имен в алфавитном порядке. – Спб., 1867. – 213 с.

Никонов 1966: Никонов В.А. Формы русских фамилий. – [Jn:] Studia ięzykoznawcze poświęcone profesorowi doktorowi Stanisławowi Rospondowi. – Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1966. S.319–329.

Никонов 1983: Никонов В.А. Типология славянской антропонимики // ІХ Міжнародний съезд славистов. История, культура, этнография и фольклор славянских народов. – М.: Наука, 1983. – С.257–270.

Панцьо: Панцьо С.Є. Антропонімія Лемківщини. – Тернопіль: Книжково-журнальне в-во “Тернопіль”, 1995. – 125 с.

Панчук: Панчук Г.Д. Антропонімія Опілля. – Автореф. дис. канд. філол. наук. – Тернопіль, 1999. – 18 с.

Редько: Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 214 с.

Розов: Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т.1. – 107 с.

Суперанская, Суслова: Суперанская А.В., Суслова А.В. «Нестандартные» русские фамилии // Ономастика и норма. – М.: Наука, 1976. – С.59–71.

Трофимович: Трофимович К.К. Складні слова чеської мови XIII – поч. ХУІІ ст. // Питання слов'янського мовознавства. – Львів: Львів. ун-тет, 1958. – Кн. 6. – С.51–67.

УНКЛА: Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К., 1957. – С.185.

Унбегаун: Унбегаун Б.О. Русские фамилии. – М.: Прогресс, 1989. – 440 с.

Фаріон: Фаріон І.Д. Антропонімійна система Верхньої Наддністрянщини кінця ХУІІІ – початку ХІХ ст. (прізвищеві назви). Дис... канд. філол. наук. – Львів, 1996. – 237 с.

Худаш: Худаш М.Л. Із спостережень над українськими козацькими особовими назвами-композиціями середини ХУІІІ ст. // Ономастика. – К.: Наукова думка, 1966. – С.136–145.

Чучка: Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. Рукопись дисс... доктора філол. наук. – Ужгород, 1969. – 978 с.

Bystroń: Bystroń J. Nazwiska polskie. – Warszawa, 1933.

Malec: Malec M. Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce. – Kraków, 1994. – 462 s.

Mal.: Malec M. Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych // Prace Instytutu języka polskiego. – Wrocław etc., 1982. – 218 s.

Sv.: Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. – Praha, 1964. – 318 s.

Halyna Batschynska. Die Namen der ukrainischen Umsiedler aus Polen nach Region Ternopil, die mit lexikalisch- semantischen Mitteln gebildet wurden. In dem Aufsatz sind die Namen der ukrainischen Umsiedler aus Polen analysiert, die mit lexikalisch-semantischen Mitteln gebildet wurden. Am breitesten sind die Bildungen von christlichen und slowenischen Vonappellativnamen vertreten.

Schlüsselwörter: *Anthropologie, Onym, Namenstamme, appellative lexik.*

Наталія Бияк (Тернопіль)

НОМІНАЦІЯ ПЕРСОНАЖІВ У РОМАНАХ ГОНЧАРА ЯК ДОДАТКОВИЙ ЗАСІБ ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКИ

У статті досліджується характеристична функція номінації персонажів, зокрема власних назв та апелятивів, які іменують літературних героїв, у романах О. Гончара “Людина і зброя” і “Собор”.

Ключові слова: *літературна ономастика, літературні оніми, безіменна номінація, характеристична функція*

Однією з найважливіших функцій власної назви у художньому творі, що суттєво відрізняє ім'я в літературі від імен у реальному житті, є їх характеристична функція. Конотативний компонент значення виступає в художньому творі на перший план. На думку О. Суперанської, в лабораторії письменника йде паралельна робота – створюються ім'я і образ, які взаємно уточнюють і доповнюють одне одного [Суперанская: 133].

Асоціації є одним із найбільш поширених засобів формування семантики власних назв у художньому тексті. Особливо це стосується тих онімів, які в лінгвістичній літературі називають по-різному — значущими, описовими, характеризуючими, змістовими, етимологічними іменами. Найбільш вдалим, на наш погляд, є термін, який вживає більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників – промовисте ім'я.

Письменники активно використовують внутрішню форму імен та прізвищ, семантику їх твірної основи. Первинне значення власної назви, яке є ослабленим або навіть редукованим у реальній ономастиці, активізується автором. Ім'я починає “промовляти” в художньому творі.

У романах О. Гончара “Людина і зброя” і “Собор” частина прізвищ містить у собі безпосередню вказівку на характери негативних персонажів: *Гладун, Корчма, Храпко* (ОГЛЗ), *Лобода* (ОГС). Асоціації таких